

A RÁDAY GYŰJTEMÉNY ÉVKÖNYVE

VI.

Budapest, 1989.

TARTALOMJEGYZÉK

Kecskeméti Károly: A közép-európai vallásföldrajz néhány állandó vonása (10–18. század)	3
Tóth István György: Iskola és reformáció Körmenden a 16–18. században. . .	10
Köpeczi Béla: A bujdosó Rákóczi vallásossága és szellemi hagyatéka	22
Tóth Endre: Debreceni Ember Pál, az egyháztörténész (2. közlemény)	34
Kiss Géza: Az ormánsági református gyülekezetek Báthory Gábor püspök egyházlátogatása tükrében 1817	55
Szigeti Jenő: Hódmezővásárhely lelki válsága. 1863–1966	85

Közlemények

Bucsay Mihály: Wittenberg Debreceni Ember Pál ellen (Egy hitvita és háttere)	111
Trócsányi Zsolt: Az 1751. évi erdélyi aposztázia-rendelet	120
K. Fogarasi Zsuzsa: A szabadszállási református templom festett faanyag töredékei	126
Balázs László: A Ráday-család és könyvtára	135
Beliczay Angéla: Szemere Pál könyvtára	144
Mályusz Elemér: A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság történeti forráskiadványai	159
Pomogáts Béla: Erdély költője. Száz éve született Áprily Lajos	173

Adattár

Szikszai Fabricius Balázs levelei Melith Istvánhoz. Közli: Szabó András	181
Tamás pap esete (Epizód Jászó 16. századi egyháztörténetéből). Közli: Szabó András	185
Bethlen Gábor és bujdosótársainak levele VIII. Kelemen pápához. Közli: Tóth István György	189
Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez 1. Idősb Bethlen István levelei (1622–1628). Közli: Monok István	193
2. Emlékkönyvi bejegyzések. Közli: Gömöri György	205
Ujabb adatok id. Bethlen István patrónusi tevékenységéhez. Közli: Monok István	208
Jezsuita jelentés az erdélyi egyházi helyzetről. 1650. Közli: Benda Kálmán és Kenéz Győző	210
Kiegészítések Monok István „A gyöngyösi református gyülekezet lelki- pásztorai és tanítói” c. munkájához. Közli: Szakály Ferenc	233
Kazinczy bejegyzései Szemere Pál könyveiben. Pap László jegyzeteiből közli: Beliczay Angéla	239
Fülep Lajos levelei Ravasz Lászlóhoz. Közli: Nagy Edit (2., befejező rész)	244
Stern Samu visszaemlékezései a Zsidó Világtanács tevékenységéről 1944-ben. Közreadja: Schmidt Mária	266
Beszélgetés Ravasz Lászlóval. Közli: Vezér Erzsébet	305

Könyvismertetések

L. A. de Vermes (kiadó): Calvin et la Hongrie. (Jean Bérenger)	327
Szántó Konrád: A katolikus egyház története: I–II. (Márkus Mihály)	328
Bálint István János (szerk.): Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. (Péter Katalin)	331
Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.): Vallási néprajz. I–II. (Hegyi Imre)	335
Izvoara și mărturii referitoare la evreii din România. Ed. Victor Eskenasy (Lipcsey Ildikó)	337
Csohány János: Az 1894–95. évi magyarországi egyházpolitikai törvények és a református közvélemény. (Tibori János)	340
Gyülekezettörténet – helytörténet (Für Lajos, Balázs László, Benda Kálmán)	342

Krónika

Csomasz Tóth Kálmán köszöntése (Szűcs Ferenc)	347
Pap László búcsúztatása (Benda Kálmán)	349
Utolsó búcsú Asztalos Miklóstól (Benda Kálmán)	350
Egy kiváló tudós és jóbarát elment. Zsindely Endre, 1929–1986. (Ladányi Sándor)	351
Beszámoló a Ráday Könyvtár kötéstábláinak vizsgálatáról (Sz. Koroknay Éva)	354
Visszaemlékezések, kiállítások a Nantes-i Ediktum visszavonásának (1685) 300. évfordulója alkalmából (Búza János, Benda Kálmán)	361
Imre Lajos kiállítása elé (Bibó István)	363
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1985. évi munkájáról (Benda Kálmán)	364
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1986. évi munkájáról (Benda Kálmán)	368
Igazgatói jelentés a Ráday Gyűjtemény 1987. évi munkájáról (Benda Kálmán)	370
A Ráday Gyűjtemény munkatársainak 1985–1987. évi tudományos és népszerűsítő munkássága	374
Az Évkönyv munkatársai	378

Adalékok iktári Bethlen Péter peregrinációja történetéhez

1. IDŐSB BETHLEN ISTVÁN LEVELEI 1625–1628

Közli: Monok István

„Az grótnak nem használja az peregrinatio; corrupáltván erkölce, semmirekellő emberré lőtt vala, nem mint az bátyja, ifiabb gróf Bethlen István ...”¹

Kemény Jánosnak – ki maga is szeretne volna elkísérni Pétert útjára² – igaza volt; a fennmaradt számos dokumentum tanúsága sem más Bethlen Péterre nézve. Becses érték azonban a peregrinációval kapcsolatos forrásanyag a művelődéstörténetírás számára.³

Bethlen István kisebbik fia (1609–1646) külföldi tanulmányútjára fényes kísérettel s felszereléssel⁴ indult Gyulafehérvárról, miután a peregrináció vezetői, Kornis Mihály (ki ott volt ifj. Bethlen István kíséretében is)⁵ és Tölcseki István kézhez kapták a fejedelem instrukcióját,⁶ továbbá részt vettek az út szerencsés lefolyásáért Czeglédi János által tartott istentiszteleten⁷.

1625. április 1-én indultak tovább Kassáról⁸ (nem tudjuk pontosan, hogy mikor értek oda), s Lőcse, Boroszló, Berlin útvonalon haladva jutottak az Odera menti Frankfurtba.⁹

Az itt eltöltött egy évre közvetlen forrásunk nincsen, csak azt tudjuk, hogy Batlhasar Frisowitz Bethlen Péternek ajánlotta egy beszédét: „De virtute principis.”¹⁰

1626. június végén indulhattak Leydenbe,¹¹ ahol július 25-én iratkoztak be az egyetemre.¹² Itteni életüket viszonylag jól ismerjük, s ebből igazolódik Kemény János bírálata.¹³ A levelezés központi témája az, hogy Péter nem akar tanulni, nem hallgat nevelőire, még a német és francia nyelvet sem tanulja.¹⁴ Az apa, Bethlen István, még a két kísérőt, Kornist és Tölcsakit is megvádolta, hogy elrontják fiát,¹⁵ aki sietve tovább akart menni a leydeni egyetemről.

1627 nyarán a fejedelem és Bethlen István új kísérőket választott Péter mellé, Cseffei László, Belső-Szolnok vármegye főispánja,¹⁶ Bornemissza Ferenc¹⁷ és Pálóczi Horváth János¹⁸ személyében.¹⁹

Cseffeiék Kassán át – itt csatlakozott Pálóczi Horváth hozzájuk²⁰ – Lőcsét és Pozsonyt érintve Bécsbe mentek; Pozsonyban Pázmány Pétertől, Bécsben II. Ferdinándtól ajánló levelet kértek Bethlen Péter számára a királyi udvarokba és a pápához.²¹

Bécsből Prágán és Berlinen át Hamburga értek.²² December 10-én már Leydenben voltak, ahol találkoztak Bethlen Péterrel.²³ Tölcseki István, Daniel János és Bethlen János Leydenben maradt,²⁴ Cseffeiék pedig az ifjú gróffal továbbindultak. Bedán és Antwerpenen át Brüsszelbe mentek, ahol Izabella főhercegnő fogadta őket,²⁵ majd Ostende-ből áthajóztak Angliába. I. Károly Londonban rendezett fogadást tiszteletükre,²⁶ ezután felkeresték az ősi egyetemi várost, Oxfordot.²⁷

1628. március 22-én elhajóztak Angliából. A csatornán olyan látványban volt részük, amit kevés magyar ember élt meg akkoriban: tengeri útközetet láttak; Cseffei egykezett is rögtön papírra vetni élményeit, s a látottakat, az érintett helyeken hallott történeteket, aktuális hadi eseményeket, s minden, számára érdekes és új dolgot megírt anyjának és Monostorszei Kun Istvánnak.²⁸

Calais-ben kötöttek ki, onnan Párizsba utaztak,²⁹ ahol Péter és kísérete találkozott XIII. Lajos királlyal és Richelieu kardinálissal.³⁰ Aztán ismét egy olyan kaland következett, amit a mai szemlélő talán joggal furcsáll: egy katonai táborba mentek, s végignézték „Rupella” (La Rochelle) ostromát, mely várost azért vívott a király, mert lakói hugenották voltak és angol segítséget kértek.³¹

Felvetődött egy spanyolországi út lehetősége is; a fejedelem a pénzt el is küldte a költségek fedezésére,³² de mégis inkább Toulouse-on és Marseille-en át Olaszországba utaztak, Firenzébe, hol a herceg,³³ s Rómába, hol a pápa fogadta őket.³⁴

Érdeemes megszakítani itt a peregrináció állomásainak sorolását, mert felvetődik egy olyan kérdés, amellyel kapcsolatban rövid vita is volt a szak irodalomban.³⁵

Katolizált-e Bethlen Péter Rómában? A református hit elhagyásának gondolata fel kellett, hogy merüljön, különben nem írta volna Bethlen István Kornisnak (1627. május 31.), hogy több ember szóba került, aki Péter után menne kísérőül, de nem találtak senkit, „hanem kételenség alatt, mivel az idő ennyire eltelték im Doctor Schultetival indultunk tractába urunk őfelsége kegyelmes tetszéséből, ha felvállalnája, mivel igen fő deák s fő orator mind németül, s mind deákul, őfelőle nem is gondolkodhatom, hogy a pápista vallásra igyekeznék fiamat hajlítani...”. 1627. augusztus 26-i levelében pedig: „Az minémű keresztyén vallásban az Ur Isten engem megvilágosított, s meg nyugotott, attól eltéríteni semmi utakon módokon ne merészeld jó öcsém Kornis uram; mert jobb most idején megírnom, hogy bezzeg kegyelmed is nem öröme jőne haza úgy, kitől az Ur Isten fiáért megoltalmazzon mind kegyelmedet s mind minket.”³⁶ Lehetséges tehát, hogy Kornis – ki katolikus volt – megpróbálta rávenni a vallásváltásra Pétert.

Még két forrásról tudunk e kérdésre vonatkozóan, amit sem Florio Banfi, sem Herepei János nem idéz. Az egyik VIII. Orbán pápa fogadási naplója,³⁷ a másik egy prédikáció Bethlen Péter temetésén 1646-ban – ez utóbbi beszél arról, hogy Péter a pápval hitbéli kérdésekről is szót váltott, de azt állítja, hogy megmaradt református hitében (azt hisszük, ha nem így lett volna, akkor sem lenne a temetési beszédben más, bár akkor talán nem tért volna ki e kérdésre a prédikáció szerzője).³⁸

E rövid – de talán érdekes – kitérő után kövessük tovább Bethlen Péter peregrinációja útvonalt. Rómából Padova volt az útirány – itt lemaradt a kíséretből Pálóczi Horváth János, s az itteni egyetemen folytatta tanulmányait.³⁹ A többiek Velencébe mentek, ahol több mint egy hónapot időztek,⁴⁰ majd Bázelt, Strassburg és Bécs érintésével hazatértek.⁴¹

Bethlen Péter nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket; pedig itthon is (még indulásuk előtt) Váradon, a kor egyik legjobbnak tartott iskolájában tanult.⁴² A hosszú peregrináció alatt még a meglátogatott országok nyelvét sem tanulta meg.

Élete további szakaszában közéleti pályán maradt, Hunyad és Máramaros vármegyék főispánja volt.

1646. augusztus 3-án halt meg. A temetésén elmondott beszédeket Szenci Kertész Ábrahám adta ki 1646-ban.⁴³

1. *Kemény János önéletrása* (szerk. V. WINDISCH Éva). Bp. 1980. 52–53. (Továbbiakban *Kemény János* 1980.)
2. Uo. 52.: „Mínhogy pedig nékem természeti hajlandóságom vala az peregrináláshoz, az fejedelem felküldvén Bethlen Pétert, a Gróf öccsét, az öreg Bethlen István kisebb fiát az Imperiumban, Galliában, Rómában peregrinálni, azzal én is el akarok vala menni ...”
3. Bethlen Péter peregrinációjának történetét részletesen megírta LUKINICH Imre *Századok* (a továbbiakban *Sz*) 1911. 441–446; ugyanez megjelent a budapesti VIII. kerületi Állami Főgimnázium 1912/13. évi értesítőjében. Bp. 1913. 43–64. és a *Nagyenyedi Album*. Szerk.: LUKINICH Imre. Bp. 1926. 79–100. (A továbbiakban LUKINICH 1926. – mindig e kötet oldalszámait adjuk.) A peregrináció tömör leírását adja HEREPEI János (*Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. III. Szerk. KESERŰ Bálint – a továbbiakban *Adattár*) Bp.–Szeged 1971. 378–383.) Itt említjük meg, hogy a peregrináció második szakasza elsősorban diplomáciai küldetés volt. Bethlen Gábor fejedelem 1628-ban új akciót indított a török ellenes terveinek Velencével való összehangolására, ugyanakkor meg kellett magyaráznia az angoloknak a császárral kötött békét. E kérdésről külön tanulmányban készülünk beszámolni.
4. A magával vitt felszerelés jegyzékét kiadta LUKINICH 1926. 88–90., előtte ugyanő ugyanezt az iratot: *Sz* 1912. 475–476.
5. 1619. április 19. Heidelberg, ifj. Bethlen István és kísérői – Nagybarcsai Barcsai Zsigmond, Tót-váradgyai Kornis Mihály – beiratkoznak az egyetemre. Ld. SZEREMLEI József (*Sárospataki Füzetek* 1862. 563.) és Friedrich TEUTSCH (*Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 1872. 188.) közlését.

6. LUKINICH 1926. 90–91., előtte ugyanő, ugyanezt az iratot: Sz 1911. 716–718.
7. KECSKEMÉTI Gergely: *Ulysses Pannonicus*. Franeker, 1626. RMK III. 1397. (a továbbiakban KECSKEMÉTI 1626.)
8. Szenci Molnár Albert levele Ludwig Camerariusához, 1625. április 1. Ld. DÉZSI Lajos (*Irodalom-történeti Közlemények* 1908. 21.)
9. KECSKEMÉTI 1626. 30–41.
10. RMK III. 1380.
11. Bethlen János június 6-án még Frankfurtból írt apjának. Közli: SZABÓ Károly: *Történelmi Tár* (a továbbiakban TT) 1881. 192.
12. 1626. július 25. Leyden. Bethlen Péter és kísérete – Tótváradgyai Kornis Mihály, Vargyasi Daniel János, Bethlen János, Abaffy László, Tölcséki István és Tornai Gáspár – beiratkoznak az egyetemre. Ld. *Album studiosorum Academiae Lugduno Bataviae*. Haga 1875. 194. és Friedrich TEUTSCH: *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 1880. 206.
13. *Kemény János* 1980. 52–53.
14. Ld. a következő leveleket: 1627. április 16. Leyden, Kornis Mihály levele id. Bethlen Istvánhoz; id. Bethlen István levele Kornishoz, 1627. május 31. és augusztus 26. (Ld. alább.)
15. Ld. az alább közölt, 1627. május 31-i levelet.
16. Életrajza: LÁZÁR Miklós: *Erdély főispánjai*. Bp. 1889. 165–167.
17. Ld. *Szalárdy János siralmas magyar krónikája*. Szerk. SZAKÁLY Ferenc Bp. 1980. 214. (A továbbiakban *Szalárdy* 1980.)
18. Id. Bethlen Istvánnak haláláig egyik leghűbb embere (ld. pl. id. Bethlen István végrendeletét: RADVÁNSZKY Béla: *Magyar családélet és háztartás a XVI–XVII. században*, III. Bp. 1879. 277–304. Egy másolata ma OL P 422 Keglevich család lt. VI. fiók, 5. csomó. (Megjegyzendő, hogy Radvánszky, aki ma is a Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárában „Litterae et Actae Originales, Nr. 380.” jelzeten lévő másolatot adta ki, csakúgy, mint a másoló is feltehetően téved abban, hogy e végrendelet 1646-ban kelt. Az irat borítóján olvasható 1644-es dátum a valószínűbb, hiszen, ha elfogadjuk az 1646. augusztus 27-i dátumot, akkor nem értjük, miért hagy végrendeletileg több dolgot is a már augusztus 3-án meghalt Péter fiára. (Bethlen Péter halálára ld. *Temetési pompa*. Várad, 1646. RMK. I. 787.) Pálóczi Horváth János és id. Bethlen István kapcsolatára ld. még Bethlen Istvánnak Batthyány Ádámmal folytatott levelezését (OL P 1314 Batthyány család lt. Missiles Nr. 6691–6705, különösen Nr. 6701.) Pálóczi Horváth peregrinációjára vonatkozó források: Disputációjá Padovában RMK III. 1438. Itteni tanulmányai alatt Bethlen Gábor két hozzáfűtött levele: TT 1888. 383–384. (Pálóczi Padováig Bethlen Péter kíséretében maradt, peregrinációjának az említettekén kívüli forrásai tehát az e közlemény jegyzeteiben felsorolt dokumentumok is.)
19. Ld. id. Bethlen István alább közölt 1627. május 31-i és Bethlen Gábor 1627. augusztus 27-i, a lőcsei tanáchoz írt levelét. Ez utóbbi: TT 1887. 8.
20. *A Pálóczi Horváth család naplója 1622–1790*. Közli SZOPORI NAGY Imre (*Monumenta Hungariae Historica, Scriptores XXXI.*) Bp. 1881. 198.: „A. D. 1627. die 14. mensis sept indult meg öcsém Horváth János uram Kassáru az Imperiomba Belgiomba, Olaszországba peregrinálni több társával együtt.”
21. Bethlen Gábor levelei Pázmányhoz: 1627. augusztus 27.: Georgius PRAY: *Bethlenii principatus Transylvaniae*, Pest, 1816. II. 154–156.; és ugyanez Jacobus MILLER: *Epistolae Petri Pázmány* Buda, 1822. I. 191–192.; 1629. október 29. (Megköszöni az ajánlólevelet) MILLER i. m. II. 27–29. Ütveleiket (1627. október 15.) Herner János fedezte fel. Kiadásuk előkészületben.
22. Cseffei László 1627. november 20-i levele anyjához: TT 1881. 193–196. (E közlésben közel 100 olvasat- és nyomdahiba van, erre hívja fel figyelmünket Veress Endre feljegyzése: MTAK Kéziratár MS 439/7. Fol. 216.); a levél Hamburgra vonatkozó részét idézi SZAMOTA István: *Régi magyar utazók Európában*, Nagybecskerek, 1892. 225–226. és BINDER Pál: *Utazások a régi Európában*, Bukarest, 1976. 75–78. Ld. még Bethlen Gábor 1628. március 7-i levelét Bethlen Péter kísérőjéhez: TT 1881. 197–199.
23. Lukinich feltevése, hogy Hágában találkoztak, hibás. (LUKINICH 1926. 94.) Vö. Cseffei levele Monostorszei Kun Istvánhoz 1627. december 16. (Modernizált helyesírású másolat: Veress Endre MTAK MS 439/7. Fol. 207–211.) E másolatot kiadta KOVÁCS Sándor Iván: *Irodalomtörténet* 1979. 316–318.

24. Tölcséki István disputációja: RMK III. 1427. Daniel János disputációja: RMK III. 1456. – az ő peregrinációját tömören összefoglalta: Vargyasi id. DANIEL Gábor: *A vargyasi Daniel család eredete és tagjainak rövid életrajza*. Bp. 1896. 57–75. Fő forrása Haller Gábor naplója: *Erdélyi Történelmi Adatok*. IV. Szerk. SZABÓ Károly, Kolozsvár 1862. 5. – Bethlen János Leydenben maradására ld. id. Bethlen István alább közölt, 1627. augusztus 26-i levelének utóiratát, továbbá *Adattár* III. 383.
25. Izabella főhercegnő levele Bethlen Gáborhoz 1628. február 2. *Magyar történelmi okmánytár a brüsszeli országos levéltárból* (Monumenta Hungariae Historica, Diplomaria IV.) Közzéteszi HATVANI Mihály. Bp. 1859. 286–287. Tartalmilag azonos az 1627. február 7-i keltezéssel írt levele is – előbbi francia, ez német nyelvű, Ez utóbbit lásd *Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez*. Szerk. GINDELY Antal. Bp. 1880. 482–483. A brüsszeli fogadást említi Pálóczi Horváth János is id. Bethlen Istvánhoz 1628. április 10-én írt levelében, ld. TT 1884. 590–592. és BINDER Pál i. m. 87–91.
26. Ld. a 23. jegyzetben említett Cseffei levelet.
27. Ld. a 25. jegyzetben említett Pálóczi Horváth levelet.
28. Cseffei László levelei anyjához: 1627. november 20. Hamburg (ld. a 22. jegyzetben említetteket); 1628. április 8. Párizs. Kiadta BEKE Antal: TT 1881. 195–197., Veress Endre szerint 160 hibával (MTAK MS 439/7. Fol. 216.) és BINDER Pál i. m. 78–82.; 1628. szeptember 25. Velence. Kiadta KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter (Acta Universitatis Szegediensis Acta Historiae Litterarum Hungaricarum IX.) Szeged, 1969. 98 és BINDER Pál i. m. 82–83.; 1628. október 29. Velence. Kiadta KOVÁCS Sándor Iván – KULCSÁR Péter i. m. 98–99. és BINDER Pál i. m. 84–85. Levelei Monostorszegi Kun Istvánhoz: 1627. december 16. Leyden (ld. a 23. jegyz.); 1628. augusztus 28. Velence. Modernizált változatban: Veress Endre MTAK MS 439/7. Fol. 217–225. Innen kiadta KOVÁCS Sándor Iván (*Irodalomtörténet*, 1979. 318–322.)
29. Ld. Cseffei 1628. április 8-i és augusztus 28-i levelét (ld. 28. jegyz.); Pálóczi Horváthnak a 25. jegyzetben említett levelét.
30. Ld. Pálóczi Horváthnak a 25. jegyzetben említett és Cseffeiének 1628. augusztus 28-i levelét (28. jegyz.); Bethlen Gábor erre levélben kérte XIII. Lajost és Richelieu-t. Ld. Bethlen Gábor hozzájuk, 1627. augusztus 27-én kelt leveleit. Kiadta: SZILÁGYI Sándor (TT 1887. 8. és 9.)
31. Cseffei 1628. augusztus 28-i levele (28. jegyz.).
32. Ld. a 22. jegyzetben említett Bethlen Gábor levelet.
33. Cseffei 1628. augusztus 28-i levele (28. jegyz.).
34. Uo. és Georg KRAUSS: Erdélyi krónika (*Bethlen Gábor krónikásai*. Szerk.: MAKKAI László. Bp. 1980. 172. 192–193.)
35. BANFI Florio: Bethlen Gábor és Bajoni Vince római zarándoklata 1625-ben. (*Erdélyi Múzeum* 1931. 299–301.) és *Adattár* III. 378–384.
36. Ld. alább a teljes levelet. Az említett „Doctor Schulteti” azonos Wikardus Schlitzzal, aki „udvari orvos” volt. 1630. április 5-én érkezett Kolozsvárra Kassáról (*Adattár* I. 332.), szeptember 19-én már nem élt. Ld. I. Rákóczi György Lorántffy Zsuzsannához, Hunyadról, 1630. szeptember 19-én írt levelét: „Az kis doctor Schultetus most jű volt az portáról Porumbáknál megölték, az kétség az, hogy az fejedelem asszon ölette volna meg.” (E levél kiadatlan. Mai lelőhelye: Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Csáky család szepesmindszenti levéltára. Fasc. XXXII. Nr. 18. E részletét Ötvös Péter engedte át közlésre.)
37. Bibliotheca Vaticana, Urbinata Codex 1098. Fol. 406., 420., 427. (Följegyezte Veress Endre MTAK MS 439/7. Fol. 165.) Veress Endre nehezen olvasható kézírását Jászay Gabriella volt szíves megfejteni, majd Kovács Sándor Iván kérésére Klaniczay Tibor ellenőrizte. Segítségükért e helyen is köszönetet mondok. „Di Roma li 2 d'Agosto 1628. Il nipote del Principe Gabor di Transilvania attende hora a vedere con la sua comitiva di circa 15 persone le cose piu notabili soci antiche come moderne di questa citta, et alloggiando tuttavia all'Hostaria della Spada, gli fu domenica mattina mandato dal cardinale Ludovisio un donativo de pollami vini, formaggi, salami et altri rinfrescamenti.” – „Di Roma li 9 d'Agosto 1628. Il 1 nipote del Principe Gabor di Transilvania ancorche heretico d'eta di circa 22 anni, havendo baciato il piede a Nostro Signore, conforme haveva procurato per messo di questo ambasciatore cesareo che un'ottene la gratia et havendo anco voduto comenica mattina privatamente la cerimonie delle sacrasanta?/ capella

pontificia et poi questo Castello Sant'Angelo, lunedì parti di qua per vedere il rimanente delle città più notabili d'Italia et poi ritornarsene in Transilvania." – „Di Roma li 9 d'Agosto 1628. Si trova qui un nipote di Bethlem Gabor prencipe di Transilvania venuto di Francia qual va vendendo l'Italia et passera a Napoli esendo stato et bacciar li piedi al Pontefice.”

38. RMK I. 787. 143: „Venit enim Romam, humanissimeque exceptus plurima visu memoratuque dignissima non sine admiratione ac voluptate sectavit: Cumque Pontifex ipsius, ipse Pontificis videndi alloquendique desiderio teneretur, atque ille praetensae suae sanctitatis an divinitatis opinione, hic vere *reformata religione retineretur*, Urbanis eam pro matura insignique sua, quam ne Hispani quidem ipsi infestiores negare ausint, prudentia salutandi rationem admissit, ut vix urbarior excigitari potuerit. Comes cum universo suo comitatu solenniter introductus, Papam pro more in throno sedentem, stando, serenissimi Principis titulo est allocutus; variisque de rebus cum illo familiariter disserens, nec ipse nec ipsius ministri (quibusdam Pontificis exceptis, qui beato, ut sibi persuadebant, peduque osculo se recreabant) acerrimis euangelicae confessionis professoribus indignis, sed tantum viri tanti aetati dignitati, politicaeque potestati consentaneis ceremoniis usi fuere.” – A VIII. Orbán fogadási naplójában a prédikációban olvasható részletek értelmezését, Bethlen Péter és a katolikus vallás viszonyának taglalását legújabbban ld. HELTAI János: Bethlen Péter és Pázmány. (*Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1982–83. Bp. 1985.)
39. Ld. a 18. jegyzetet.
40. Cseffei 1628. szeptember 25-i levele (28. jegyz.)
41. Cseffei hazatérése útvonalát is megírta anyjának. Ld. a Velencéből anyjához írt leveleit (28. jegyz.), továbbá Gömöri György közleményét e kötetben.
42. *Adattár* I. 236–238. Herepei itt Bethlen Péter tanárainak személyi azonosítását is elvégezte.
43. RMK I. 787.

1

Küküllővár, 1627. május 31. (Utóirat: Radnót, 1627. július 1.)

ID. BETHLEN ISTVÁN LEVELE KORNIS MIHÁLYNAK ÉS TÖLCSEKI ISTVÁNNAK

A hazai hírek elmondása után aggodalmának ad hangot, hogy fia nem tanul. Inti őt, s a nevelőket ennek megváltoztatására. Beszámol arról, hogy milyen lépéseket tettek új kísérők kijelölésére az ifjú mellé.

(Autográf: Fejér m. lt., Vathy József letéte. No 47.)

Szolgalatom és szeretettel való magam ajánlása után kívánok az Ur Istentől kegyelmeknek minden kívánta jókat megadatni, és előtte álló tisztességes intentumiban jó progressust.

Kegyelmeknek két rendéli leveleit az elmúlt napokban csakhamar vettem egymás után, az melyet kegyelmek januariusban úgy mint kegyelmed Kornis uram 25 ejusdem, kegyelmed pedig Tölczei uram 22. írt volt, amelyeket nekem 19 Maii Colosváratt ada meg egy bécsi áros embernek szolgálja. Az melyeket pedig kegyelmek 17 februarii írt volt, azokat Quadl uram in initio Maii adta volt meg Fejérváratt. Melyekből értvén fiamnak öcsémmeel együtt békességes és egészséges állapotjokat, azon szívek szerint

örülök, kiért legyen áldott az Ur Istennek szent neve, mely jó egészségben az Ur Isten kegyelmeteket a fiammal és minden társasággal együtt tartsa meg sokáig. Hogy az oda való állapotok felől és akkori hírekről tudós, tottál atyámfia Kornis uram, azt kegyelmed jól cselekkütte. Ide való állapotunk felől írhatom én is, legyen hála Istennek ide mostan szép csendességben vagyunk a nagykegyelmű Istennek kegyelmes gondviselése alatt, mivel az múlt esztendőbeli veszedelmes állapotunk után a Római Császár őfelsége, és a mi kegyelmes urunk őfelségek között szent békességet az Ur Isten megadá, mely enyett² a mi szegény hazánk is mostan nyugszik, kiért legyen áldott az Ur Isten szent neve.

Az Kecskeméti uram hazajöveteléig amely levelei kegyelmeteknek kezembe jutottak, mint pedig azokra kiket őkegyelme hozott, elegendőképpen resolváltam volt magamat Cassáru, melyeket egy berlini áros embernek szolgálja által dirigáltam volt az urához, kifelől igen assecurált vala, hogy megküldi kegyelmeteknek. Hogy pedig azután nem írhattam eddig, oka ez volt: Látván azt hogy az én fiamnak javára, előmenetelire, becsületire szolgáló tanuláshoz nincsen semmi kedve (kin bizony dolog eleget is búsulok, melynek csak maga-é az oka?, avagy mások únták meg az ott fenn való lakást, én nem tudom) erre nézve, hogy se az üdő, se a költség ilyen híjában ne vesszen, felette mely sollicitus voltam, miképpen tudhattam feltalálni azt a személyt, ki az ő peregrinációjára mind nyelveknek tudásával, mind idegen országoknak és állapotoknak experientiájával és jó erkölcsével, és egyébképpen is arra elégséges lehetne, de se Magyarországon, se Erdélyben egyetlenegy fel nem tudtam találni, mert Listius uram³ megházasodék s igen beteges is, Szunyog Gáspár uram⁴ is házas, gyermekes ember, őfelségének hoppmestere lévén; magyart ez kettőn kívül ember nem is gondolhat. Egy Strasburgh nevű német főemberrel⁵ kezdtem vala felőle tractálni, ki három esztendőttől fogva itt az őfelsége udvarában lakik, igen elégséges ember is volna, de bizonyos ratiókra nézve ennek sem lőn módja benne. Se urunk őfelsége se én, elménkkel fel nem tudtuk találni eddig a személyt, noha bizony valóban volnánk rajta; hanem kételenség alatt, mivel az idő ennyire eltelék, im Doctor Schultetival indultunk tractába urunk őfelsége kegyelmes tetszéséből, ha felvállalná, mivel igen fő deák s fő orator mind németül, s mind deákul, őfelőle nem is gondolhatom, hogy a pápista vallásra igyekeztek fiamat hajtani, mind annyi látásra méltó sok különb-különbféle celebris pápista fő helyeken való járási, látási között is semmi persuasióval és intimálásival is. Ezen egyen kívül immár nincs is kiről tudjunk gondoskodni, ki mihelyt reá veszi magát semmit immár vele nem mulatnánk, hanem azon vagyunk, hogy mentől hamarébb expediáljuk

Ezalatt pedig, hogy kegyelmetek mindenitek uram a maga hivataljának és tisztinek megfelelően, kérem szeretettel kegyelmeteket az Istenért is. Sőt tisztességére, s ugyan lelke idvességére obtestálom is kegyelmeteket, ez igen kicsid rövid időt immár ne mulassa egyéb hiábavalóságokon, hanem teljességgel csak az tanuláson, mert bizony ugyanis nagy búsulással hallám Quad uramtól, hogy jó öcsém Kornis uram az én fiamat táncra, fertelésre,⁶ lovag-

lásra és egyéb hiábavalóságokra beszéled volt, hogy igyekezed immár áprilistól fogva, kin bizony igen kesereg a szívem, mert én nem táncnak, lovaglásnak, fertelésnek kedvéért küldtem vala fel az én fiamat, hanem tisztességes deáki tudománynak, és az idegen nyelvnek tanulásáért. Mert Erdélyben a német tánccal, német módon való lovaglással, ferteléssel igen kicsid dícsíretet talál; az mint Bánffy Ferenc uram⁷ az oda fel való idejét effélével töltötte volt. Noha Quad uram is ezt nem gonosz végre referálja vala énelőttem, de nekem is nagy ellenemre vagyon, mert tudom, hogy Erdélyben semmit sem használ vele.

Az mi pedig a peregrinációra való instructiót illeti, s mind pedig a Bethlen Jancsi⁸ állapotját, mi módon kellessék elmaradni Tornai urammal⁹ együtt? Az fiam mellé felmenő személyektől mindenekről ha az Isten engedi, bőségesen informáltatik kegyelmetek, s mind pedig Tornai uram. Az gyermekek is pedig hasonlóképpen, hogy idejeket híjában ne töltsék az Istenért is kérem kegyelmeteket.

Az mely hosszú írást 25 Januarii írtál volt atyámfia Kornis uram, hogy én azokra articulatum feleljek meg, immár nem ítélem szükségesnek, mivelhogy ha az Ur Isten engedi hamar való nap expediáltatik a mellettek való személy, akitől uberius fogok írni mindenekről. Többi közt írja kegyelmed, hogy abba az országban az a dícsíretes, akik köntösben, költségben, tobzódásban ugyan úsznak. Ez ősszel írt leveledben pedig annak láttatol vala örülni, hogy az hol mostan vagytok, ott a tobzódást csak az igen slejt¹⁰ közönséges emberek cselekszik, az embereknek pedig az emberségese s nagyja igen szép mértékletesen élnek. Én nem tudom immár az kettő mint fér össze, ha kikél az erszényből, tudom bizony, hogy a kötősből¹¹ alább kell hagynotok, ám meglátjátok osztán mint éltek. Az mely két lábas pohárkának egyik bokrát írja kegyelmed, hogy doctor Altingh¹² úrnak kellene adni, én abban nem tartok semmi ellent. Az Quad uram beszédéből értem ez kevés ideig kegyelmetekkel való conversatioja között is concipiált oly dolgot, mintha kegyelmetek ketten egymással nem értene mindenben egyet; sőt valami rangkört és odiumot ismért volna kegyelmetek között, ki énnékem mely keserves és szomorú dolog legyen, lehetetlen, hogy én azt megírhasam, holott általlátom az én szegény gyermekemnek mely kimondhatatlan nagy kárára és hátramaradására fog a kegyelmetek egyenetlensége következni, mely nem hogy efféle hivatalban, aminémű a kegyelmeteké, de csak egy udvarbíró és egy falusi bíró között is nem kevés kárt tenne. Miért nem gondolja meg kegyelmetek, mely igen kértem és reménkedtem én kegyelmeteknek, kiváltképpen neked öcsém Kornis uram, hogy egymással oly szépen alkudjatok, mintha egyek volnátok?, mert meg gondoltam én azt még akkor, hogy ha valamiképpen efféle egyenetlenség talál közitekben szállani, mely nagy kárára, hátramaradására lészen az én fiamnak az. Bizony igen előttetek kellett volna uram viselnetek, hogy az ilyen magatok viselésével, nem pénzbeli sem egyéb külső jószágbeli kárt fogtok hozni, hanem énnékem oly kincsembéli kárt, amelyben az mi kár, fogyatkozás, és hátramaradás lészen efféle egyenetlenségtek miatt, sem kegyelmetek, sem más, azt az én gyermekemnek soha nem re-

fundálhatja. Ő pokolbéli ördögtől származott, hitettetett gyűlölség! Im én Istenem amikor vigasságot és gyönyörűséget várok vala ennyi költségem után, ahelyett bűt és nyomorúságot kell hallanom.

Bizony jó öcsém, Kornis uram, nem ilyen reménységgel voltam én kegyelmedhez, sőt az reménlettem, hogy ha szintén magadnak valami gyalázatokra és károdra való dolgot kellett volna is szenvedned, de ideig az én szűbeli esedezésemért és a fiam hasznáért azt is elszenvedted volna, nemhogy efféle egyenetlenséggel neki kárt töttél volna, mely ifjat tudsz uram, hogy anélkül is mely inclinatus légyen efféle világi külső hiábavalóságokra, nemhogy még őneki abban kellett volna faveálnod, hogy ő az deáki tudománynak tanulásától magát elvonván táncra, fertelésre, lovaglásra és egyéb efféle hiábavalóságokra szabadságot engedték volna, sőt még egy lépést sem kellett volna vele a szállásokatokról kimenni; de félek rajta, hogy a kegyelmetek különböző értelme és egyenetlensége miatt fog a fiam is úgy járni, mint némely szegény beteg a doctoroknak egyenetlenségek miatt, kinek valaki leszen az oka, tudom bizonynyal sem Istentől büntetlen nem marad, sem pedig ez világi emberek előtt becsületire nem fog következni annak, aki méltó oka leszen. Reménkedvén én most is kegyelmetekben, hogy az egyenetlenséget távoztatnák el ha későn nem volna kérésem, de tudom bizonynyal, hogy az már későn. Mindazáltal a nagy Istenre és lelkének idvességére készerítlek uram benneteket, hogy ez hátramaradott kevés idő alatt immár alkudjatok szeretettel, szeressétek egymást, mintha egyek volnátok, és igyekezzetek totis viribus ezen, ha Istent, s lelketek idvességét szeretitek, hogy immár akár csak ez rövid időt, amíg felérkezik a mellétek való ember, ne egyéb hiábavalóságokon, hanem töltse a tanuláson a hitván gyermek, hogy én is ilyen szomorú búsulásom után vidulhassak ha életemet Isten halasztja, és kegyelmeteknek életem fogytáig szeretettel való jóakarattal hálálhassam meg.

Az mi pedig Tölczei uram a kegyelmed írását illeti a gyermek tanításának methodusa felől, ím értem azt is, melyet javallanak egyebek is, az kikkel communicáltam, de félek rajta, hogy amikor abban immár valami fundamentumocskájának kellett volna lenni, akkor szakad félbe nagy kárára, mindazonáltal ez rövid idő alatt is, hogy azon methodust azon szorgalmatossággal continuálja kegyelmed, kérem szeretettel Istenért is kegyelmedet.

Amint pedig kegyelmed írja, hogy még oda fel tanulását continuálni akarná, kér is kegyelmed azon arra, hogy abból legyen segítség. Abban kegyelmed meg nem fogyatozik, ha az Ur Isten bennünket éltet, noha én várom vala igen szívem szerint a Cassáru kegyelmednek írt levelemre való resulótioját. Kire most is szeretettel kérem kegyelmedet, hogy ha az Ur Isten megengedi, s kegyelmetek mellé menendő személyt expediálhatunk, ez felérkezik, kegyelmed azon előbbi kérésem szerint ne neheztelje felvállalni az esztendeig való peregrinációt, valamint kegyelmednek az előbbi levelemben megírtam. Az én magam ajánlásiban és tanulására való költségben kegyelmed meg nem fogyatozik énmiattam, akármelyiket választja kegyelmed a kettő közül. Vagy Velencéből fog kegyelmed visszatérni Lugdunumba, úgy is az académiában való tanulásra elegendő költséget küldök. Akár pedig fiamat ide

haza kísérvén, innét kegyelmed két esztendeig való költséggel bocsátom. Egyéb ígíretemben, Isten életemet megtartván, változást kegyelmed nem talál. Kérem azért kegyelmedet most is szeretettel édes atyámfia Tölczeki uram, hogy ne neheztelje kegyelmed a kevés ideig való peregrinációt fiam mellett, mivel én kegyelmed nélkül nem is akarom peregrinálni bocsátani, mely kegyelmed fáradtságáért megnyugodjék benne, hogy én is tehetségem szerint teljes életemben jóakarattal akarom kegyelmedet persequálni. Lám így is kegyelmednek tanulásában az én ítéletem szerint ugyan nem leszen hátramaradás, noha ez egy esztendőnél több időre halad kegyelmednek ott fenn való múlatása, sőt kegyelmednek is becsületire, hasznára fog következni látása, hallása, és az angliai és a többi celebris académiáknak perlustrálása. Kegyelmed azért maga jövőendő javáért gondolkodjék úgy ez dologról, és az én szeretettel való oblatiómról, kinek jövőendőben kegyelmed maga is örülhessen.

Az mely levelet Cassáru! januáriusban a Kecskeméthy uram¹³ haza érkezése után írtam volt kegyelmedeknek és fiamnak, annak is párját im odaküldöttem ez végre, hogy ha amaz eltévedett volna, vagy valahol ez háborúk miatt meggátoltatott volna, akkori resolutiómat is kegyelmedek érthesse, és annyival inkább accommodálhassa ahhoz előtte álló dolgait. Tartsa meg az Ur Isten kegyelmedeket fejenként jó egészségben sok esztendeig.

Datum Küküllővár, die ultima Maii anno 1627.

Kegyelmedek barátja

Bethlen István

Post scriptum: Noha ez levelemet régen ezelőtt megírtam volt, de mivel a peregrinációra való személyt oly nehéz feltalálni, kinél nehezebb s ritkább dolog ez mi szegény nemzetünkben alig lehet, ez miatt oly sollicitudóm és búsulásim voltak immár egy időtől fogva, kit meg sem írhatok, mert im Schultetira vettük vala bizonyos conditiók alatt, de őfelsége elméje meg nem nyughaték természetiben. Hanem azután az asszonyunk őfelsége secretariusával kezdtünk vala tractálni, de abban is sok difficultások találkoznak. E néhány időtől fogva mind igyekeztünk és szorgalmatoskodtunk. Hanem im újabbán őfelségének tetszik, hogy Cseffei László uramat bocsássa őfelsége úgy, mint fő gondviselő legyen, mellette Bornemisza Ferencet (ki fő franczus, fő deák és oda sokat lakott) bocsássa őfelsége úgy, hogy mindenkiben Cseffei uramtól legyen detentiája. Ez azért az oka bizonyosan, hogy az oda való személynek fel nem találhatása miatt kellett az oda való expediálásnak haladni, de immár ha az Ur Isten engedi, hiszem Istent, minden okvetetlen egy hónap múlva expediáljuk. Ez rövid idő alatt annak okáért Istenre kérem kegyelmedeket, ne engedje kegyelmedek idejét fiamnak hiába tölteni, hanem a feljebb való írásimról kegyelmedek megemlékezzék, az idegen nyelvnek tanulására legyen szorgalmatosoan, érette Istent segítségül híván. Isten kegyelmedetekhez.

In Radnoth, 1. Julii 1627.

1. Mathias Quad, a jagerndorfi őrgroftól Bethlen Gábor szolgálatába átlépett zsoldoskapitány. Bethlen diplomáciai küldetéseiben is alkalmazta. (Ld. BENDA Kálmán: Diplomáciai szervezet és diplomaták Erdélyben Bethlen Gábor korában. Sz 1981. 729.)
2. Értsd: ezáltal.
3. Listius Ferenc, szamosújvári kapitány, aki 1625-ben tagja volt a Brandenburgi Katalin kezét Bethlen Gábor számára megkérő követségnek (mellyel Bethlen Péter és kísérete Berlinig együtt utazott). Erről az útról Czobor Erzsébethez írott levelei kiadatlanok. (Herner János közlése.)
4. Szunyogh Gáspár, magyarországi nemes, akit Bethlen Gábor emelt főudvarmesteri, majd kővári kapitányi rangra. A fejedelem halála után visszatért Magyarországra.
5. Paul Strassburg, Gusztáv Adolf svéd király tanácsosa, követe Erdélyben és a Portán. (Ld. SZILÁGYI Sándor bevezető tanulmányát az *Okirattár Strassburg Pál 1631–1633-iki követsége és I. Rákóczi György első diplomáciai összeköttetései történetéhez. Monumenta Hungariae Historica. I. osztály 26. Bp. 1882* című kötetben.)
6. Értsd (főltehetőleg): fertelmeskedésre.
7. Bánffy Ferenc életére, s botrányos útjára eddig nem sikerült adatokat találnunk.
8. Bethlen Jancsi, azaz ifj. Bethlen János, id. Bethlen János fia, aki Bethlen Péterrel indult külföldi tanulmányúttal, majd Leydenben maradt, s csak 1630 őszén tért haza (ld. a 11. és 24. jegyzetet.)
9. Tornai Pastoris Gáspár (1604 k. – 1657), református lelkész, id. Bethlen István alumnusaként peregrinált hét évig (1624–1630). Hazatérte után debreceni rektor, majd lelkész volt több helyen. (Ld. *Adattár* I. 310–312.)
10. Földehetően tollhiba, ehelyett: selejt.
11. Értsd: a költősből, azaz pénzköltősből.
12. Henricus Altingh (1583–1644) teológia professzor, aki Heidelbergből került Groningenbe, majd Leydenbe.
13. Kecskeméti K. Gergely, református lelkész. 1617-től a debreceni kollégium tanára, 1625-től az Odera melletti Frankfurt egyetemén, majd Franekerben tanult. 1627 elején tért haza. Ő írta meg Bethlen Péter peregrinációja Berlinig tartó szakaszának történetét (ld. a 7. jegyzetet.)

2.

Gyulafehérvár, 1627. augusztus 26.

ID. BETHLEN ISTVÁN LEVELE KORNIS MIHÁLYNAK ÉS BETHLEN PÉTERNEK

Az új kísérőket Cseffei Lászlót, Bornemisza Ferencet és Pálóczi Horváth Jánost felküldik. Inti Kornist, hogy addig is, míg odaérnek, tanuljanak. Gondoskodik a Leydenben maradók anyagi ellátásáról is.

(Autográf. Fejér m. lt., Vathy József letéte No 47.)

Egregie Domine, amice mihi honorande! Salutem et servitii paratam commendationem.

Noha egész januáriustól fogva, mind igyekezett a mi kegyelmes urunk öfelsége ezen, s én is bizony dolog nagy szorgalmatossággal fáradoztam benne, hogy a fiam mlle menendő személyeket feltalálhatnók, de abban mennyi számtalan difficultások voltak, azt nem szükség számlálnom. Im azért ennyi szorgalmatosságok után Cseffei László és Bornemisza Ferenc uramékat a

fiam mellé minémű instructióval bocsátotta őfelsége, az őfelségétől kegyel-
meteknek fejenként adott instructióból megérti kegyelmed. Én is pedig
fiamnak külön minenű instructiót küldtem, azt is kegyelmed hogy diligenter
megolvassa, kívántatik igen.² Mely két instructiónak continentiáti immár így
érvén kegyelmed, nem ítélem szükségesnek jó öcsém, hogy ez levelem által
valami bővebb szóval intselek, holott aminenű gondviselések erre a peregrin-
ációra kívántatnak, azokban jórészt megvannak írva, mivel pedig innét az
oda való állapotokat ember voltaképpen nem tudhatja, így lehetetlen is
mindenre instructiót adni; hanem az melyekről innét instructiót nem lehetett
adni, azokat mind a mi kegyelmes urunk őfelsége, azután én is bíztam a
kegyelmetek industriájára és prudentiájára, elhívén azt, hogy mind a mi
kegyelmes urunk őfelsége parancsolatjára, s mind maga bücsületire és jövőn-
döbeli hasznára, de mindezek felett, hogy jó conscienciáinak megfelelhessen,
mindezekre nézve igyekezik kegyelmetek mindenkben úgy procedálni,
amint kegyelmedtől Isten segítségéből jobban lehetett.

Kegyelmedet azért kérem szeretettel édes öcsém Kornis uram, kegyelmed
totis viribus legyen azon, Istent segítségül híván, hogy az fiam mindenkben
tehetsége szerint az én instructióimhoz szorgalmasan igyekezzék magát
tartani. Kiváltképpen ezekre legyen fő gondja: Az Ur Istent igen szolgálja,
valami feslett, undok, Isten ellen való tisztátalan életbe magát ne foglalja.
Ettől úgy, mint halálos méregtől igyekezze kegyelmed oltalmazni, mint maga
szeme fényét. Az minemű keresztyén vallásban az Ur Isten engem megvilágo-
sított, s meg nyugotott, attól eltéríteni semmi utakon módokon ne merészel-
jed jó öcsém Kornis uram, mert jobb most idején megírnom, hogy bezzeg
kegyelmed is nem öröme jőne haza úgy, kitől Ur Isten szent fiáért megoltal-
mazzon mind kegyelmedet, s mind minket. Hogy pedig eddig való tanulását
mindjárt el ne felejténé, arra nézve az minemű observálásra való punctumok
instructiójában adtam, kérlek felette édes öcsém Kornis uram, kegyel-
mednek is legyen arra szorgalmas gondviselése igen, mert ha azokhoz
a punctumokhoz tartja magát, tudom, leszen elég materiája, ha mit eddig
tanult, annak recolálására. Magyarul pedig ne beszéljete, kérlek Istenért,
vele, jó öcsém, mert amely levelet Hágából írtál volt, kinek az utolján fiam is
írt volt, elsőbben is őfelsége kezébe jutván a levél és felnyitván, nagy búsulá-
sal és szánakozással írja őfelsége ezen igéssel: el kell hinni uram bezzeg, hogy
ez mostani írása maga stílusa, de szánakozásra való, hogy ennyi expensa után
csak annyit sem tanult, hogy vétek nélkül és prompte beszélhetne deákul, ez
mint kitetszik ebből is: esto tantum modo etc. Micsoda rút phrasis uram ez?
Ezt azért írom jó öcsém Kornis uram, hogy ha magyarul beszélletek és a de-
ákságot nem gyakoroljátok s az mennyi nagy emberek elébe fogtok kelni,
csak gyalázatosan leszen azokkal való szemben létetek is. Isten segítségéből
ételére, italára, ágyára is úgy igyekezzék kegyelmed gondot viselni, hogy
mind étetéstől, s mind pediglen amaz rusnya nyavalyának reá való ragadásá-
tól oltalmazhassa kegyelmed. Cseffei László és Bornemisza Ferenc uramékkal
pedig igen szép szeretettel való correspondentiát igyekezzék kegyelmed
tartani hogy az egyenetlenség miatt fogyatkozás ne essék propositumunkban.

Ezekén kívül pedig jó öcsém, hiszem, mindenkinek kegyelmednél lehet az értelme, ilyen állapotban mihez kellessék magadat tartanod.

His egregiam Dominationem Vestram foeliciter valere desidero.

Datum Albae Juliae, die 26 Augusti anno 1627.

Egregiae Dominationis Vestrae,
amicus benevolus

Comes Stephanus Bethlen

Post scriptum: Minthogy Zeller Márton is szintén Lugdunumig megyen, én-nékem minden állapotok felől írj öcsém Kornis uram, arról is, mennyire való költség maradott volt nálad az Lugdunumból való elindulástokig? Az fiam mint búcsúzott el? Volt-e fogytkozás nélkül arra való elégsége? És addig mit mívelt áprilistól fogva való henyélése alatt? Mivel énnékem sem Cassáru januáriusban írt, sem Erdélyből írt levelemre semmi válaszm töle-tek nem jöve, mely levelemben írom vala mindenszer igen serio, hogy a felbocsátandó főemberek érkezésekig is az időt hűjában ne töltse, hanem a rövid idő alatt is igyekezzék tanítani.

Az szegény Bethlen Jancsi is mint maradt el töletek, s mi állapottal vagyon? Valamit proficiált-e szegény? Az ő számára való költségben mennyi maradt kegyelmednél? Kiben az mi maradt, Tölczei uramnak adja kezébe, kegyelmed megláthatja, s meg is lássa, mint írtam én Tölczei uramnak és Tornai uramnak az öcsémre való gondviselés és tanítás, vigyázás felől, kegyelmed is aszerént intse őkegyelmeket.

Írtam Doctor Altingh uramnak is, kiben eddig való jóakarátját köszönöm, és kérem, hogy azon jóakarátját az mi alumnusinkhoz, és a szegény Bethlen Jancsihoz is continuálja, sőt, ha meg nem bántódik őkegyelme vele, néha-néha lenne inspectiója arra is, mint tanítják?, micsoda methodus-sal az öcsémet?, s mit tanul? Kiben ha mi fogytkozást lát őkegyelme, intené is őkegyelme mind Tölczei és Tornai uramékat. Kire kegyelmed is hasonlóképpen kérje az én nevemmel. Ez okra küldtem egy kis honorariumot is neki, úgymint egy aranyas kupácskát, kegyelmed adja meg Altingh uramnak. Ha pedig Altingh uram most nem ott laknék, amely doctorral kívántatik commendálni, annak commendáljad öcsém mind almnusimat, s mind az öcsémet; az honorariumot is annak kell adni. Az mi egyet-mása fiamnak oda nem kívántatik vele, azt kegyelmed jó gondviselés alatt küldje meg Zeller Márton úrtól, annak jegyzését levelében includálván. Most mennyire való köntöse, és micsodás lészen véle? Írd meg öcsém nékem azt is. Im küldtem 32 nyestet, hogy aminemű béllett köntöst kelletik az útra újítani néki, előbbi két nyest bélésivel együtt, kik a felsőruhája és kurta mentéje alatt voltak, ezekből egy tisztességes béllett köntöst készíttessen kegyelmetek. Kegyelmednek is ím küldtem zsebibe való tallért numero 25. Ezen kívül küldtem talleros 200, ezt avégre, hogy kitől Isten oltalmazzon, ha a Cseffei uram kezébe őfelsége adta summa pénz elfogyna, és a kétezer tallérról való adóslevél mellett azt a summát is felvévén az is elfogyna, úgy nyúljon kegyelmetek ehhez a kevés, utolsó sükségre rendelt tallérhoz, ne különben,

mivel immár ezután öfelsége kegyelmességéből való költségen jártok s keltek uram. Ennekem a fiam propria manu írjon mindenkor, meglást uram, mind most s mind ezután ahonnet módotok lehet benne.³

1. Az említett iratokat nem ismerjük.

2. Zeller Márton, erdélyi szász kereskedő.

3. E levélből két mondatot közöl SZENTKATOLNAI BAKK Endre: *Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Egylet 13. évkönyve*. Gyulafehérvár, 1904. 69.

2. EMLÉKKÖNYVI BEJEGYZÉSEK

Közli: Gömöri György

Az alábbiakban Bethlen Péter és kíséretének külföldi utazásáról¹ néhány emlékkönyvi bejegyzést ismertetek, amelyek külföldi kéziratárakban maradtak meg.

Bethlen Péter és öt társa, köztük Kornis Mihály udvarmester és Tölcsi István praeceptor, 1625 nyarán beírták nevüket az Odera menti Frankfurt anyakönyvébe. Innen Németalföldre távoztak, 1626 júliusában már Leidenben találjuk őket, ahol a fejedelem unokaöccse tizenhét éves fejjel beiratkozik az egyetemre, hat társa kíséretében: tótváradjai Kornis Mihály, Daniel János, Tölcsi István, Abaffy László és Bethlen János mellett még a 23 éves Tornai Gáspár is bejegyzi nevét a matrikulába. Később Bethlen Péter újabb kísérőket is kap Bornemisza Ferenc, Cseffi László² és Pálóczi Horváth János személyében, akiket Bethlen Gábor 1627 nyarán küld utána Erdélyből angliai és franciaországi utazásához. Bornemiszáékkal Bethlen Péter Leidenben találkozott, innen együtt utaztak Brüsszelbe, ahol Izabelle főhercegnő fogadta őket, majd Dunquerkből keltek át Angliába 1628 február 13-án. Ezt tanúsítja a doveri vár parancsnokának jelentése, amely szerint: „Egy magyarországi úr, a hír szerint Bethlen Gábor unokaöccse és valami hat kísérője partraszálltak Margate-ben. Levele van a főhercegnőtől és Londonba tart.”³ Mivel Lukinichtól tudjuk,⁴ hogy Tölcsi és Daniel még egy ideig Leidenben maradtak, részben a fenti jelentés segítségével rekonstruálhatjuk Bethlen Péter Angliába látogató társaságának öt tagját: Bornemisza, Cseffi és Pálóczi Horváth mellett még Kornis Mihály és Abaffy László voltak kíséretében.

Az első emlékkönyvi nyom Bethlen Pétertől 1627 júniusa tájáról való: Egy Ludolff von dem Werder nevű német nemesfiú albumába írta be a nevét. Von dem Werder Wittenberg és Jéna után látogatott el Leidenbe, és ott 1626–27-ben tanult. Bethlen Péter bejegyzése előkelő helyet foglal el albumában, csupán néhány főrangú kézjegye előzi meg, mint pl. Rubert herceg, Frigyes cseh király fia és Henrik nassauai gróf. Bethlen Péter címere